

Gróf Bethlen István

A kálvinizmus szerepe a modern gazdaság kialakulásában

The Role of Calvinism in the Development of Modern Economy

Összefoglalás

A világ 2017-ben ünnepli a reformáció 500. évfordulóját, ez alkalomból számtalan rendezvény és publikáció méltatta e történelmi esemény jelentőségét, így Luther Márton munkásságát, és természetesen Kálvin Jánosét is. De nem hangsúlyozzák eléggé a kálvinizmus gazdasági vonatkozásait, jóllehet ezzel a nemzetgazdasági irodalom, más szempontból pedig a hit-, állam- és történelemtudomány is több mint egy évszázada ellentmondásosan foglalkozik. A tanulmány ennek a hiánynak a pótlására törekszik a jubileumi évben. Teszi ezt a két szélsőséges álláspont ütköztetésével, miszerint Kálvinnak nem volt hatása a gazdaságra, illetve éppen ellenkezőleg, az ő nézeteiben látják a kapitalizmus előfutárát. Míg ez utóbbi ugyancsak elterjedt felfogás teljességében túlzó, mivel Kálvin a legkevésbé sem azonosítható az ún. „kalandor kapitalizmus” kezdetektől napjainkig meghatározó gyakorlatával, legfeljebb az erős vallási kötődésű, puritán kapitalizmussal, addig a kálvinizmus hatása jól kimutatható a modern gazdaság kialakulására. Azonban nemcsak a liberális, klasszikusnak is nevezett gazdasági rendszerre gyakorolt hatást, de minden idők legsikeresebb gazdasági rendjére, a szociális piacgazdaságra, valamint az ezt továbbfejlesztő magyar gazdaságpolitikára is, melyet a szerző fogalmilag nem „unortodoxnak”, hanem új szolidáris gazdasági rendnek nevez. Kálvin hatása napjainkig tetten érhető: a tisztességes kamat meghatározásától egészen

DR. GRÓF BETHLEN ISTVÁN, külügyminiszteri tanácsadó, az Akademie für Staatwissenschaften rendes tagja (grafbethlen@gmail.com).

az átfogó munkaethoszáig, mely magában foglal olyan korszerű intézkedéseket, mint a „segély helyett munkát” programot vagy a vállalkozásalapítás támogatását.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B11, B12, P1

Kulcsszavak: kálvinizmus, merkantilizmus, kapitalizmus, Ószövetség, kamatfizetés

Summary

The world celebrates the reformation's 500th anniversary so for this occasion innumerable event and publication has appreciated the historical significance of this occurrence including Marton Luther's and John Calvin's heritage. Surprisingly, there were a few words about Calvinism's influence on economics although this matter has been controversially discussed in the literature of economics and with different points of views in the scientific world, so in theology, political sciences and history for more than a century. The study tries to replace the missing pieces in this jubilee year by confronting two extreme positions with respect to Calvin's impact on new economic systems. On the one hand, it has been sad that he did not have any influence at all, on the other hand he was seen as a forerunner of capitalism. While the last one is rather widespread in the last century in German and Anglo-Saxon area it is totally hyperbolic because Calvin cannot be identified with the "adventurer capitalism" neither in his time nor with nowadays practices. At most with the strong religious, puritan capitalism. In opposite, the lasting effect on modern economy by John Calvin can be verified even in current time. It includes not only market economy based on Calvinist-puritan values but also the most successful economic order ever in history, the German type Social Market Economy and the Hungarian government's economic policy, which is being called the New Economic Order in Solidarity by the author in place of "unorthodox". Calvin's impression from the fair interest rates to the extensive work-ethos incorporates such modern sounding actions like the "instead of aid, have a work" program or the support for starting enterprises is still a living conception in our days.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B11, B12, P1

Keywords: calvinism, mercantilism, capitalism, Old Testament, interest payment

Á GAZDASÁG KÖZÉPPONTJÁBAN AZ EMBER ÁLL – NEM MECHANIKUS TÖRTÉNÉSEK

Előjáróban tisztázni kell, mit értünk a „modern” gazdaság fogalmán. A liberális közgazdászok számára világszerte egyértelmű, hogy ennek születése Adam Smith híres és korszakalkotó művének, a *Wealth of Nations*nek 1776-os megjelenéséhez köthető (Smith, 1776). Ez az időpont-meghatározás természetesen teljesen önkényes, és nem fedti a gazdaságtörténeti fejlődés hosszú folyamatát. Jóval Adam Smith előtt, az 1500-as években már működött egy nagyon is jól átgondolt, elméletileg is megalapozott, a

gyakorlati életben pedig igen eredményes gazdasági rendszer, melynek egyes elemei még korunk nemzetgazdasági folyamataiban is fellelhetőek. Ennek megnevezésére éppen Adam Smith alkotta meg a máig használt fogalmat, a merkantilizmust, melyet a kereskedelem istenének nevéből, Merkúréből vezetett le, mivel e gazdasági irányzat különös hangsúlyt fektetett a külkereskedelemre és annak szabályozására.

Kálvin János születésekor hazájában, Franciaországban már kialakulóban volt az a gazdasági folyamat, mely az uralkodó, illetőleg az állam gazdagságát és dicsőségét szolgálni kívánó állameszme részeként jelent meg. E célt a gazdaság erőteljes fejlesztésével, központilag támogatott, nagy többletet termelő külkereskedelemmel kívánta elérni. A már valójában működő rendszer első máig ismert, jelentős képviselője volt Jean Bodin, az államelmélet kimagasló személyisége (Bodin, 1756). (Vele kerül vitába később Kálvin János a köztársasági eszme – „res publica” – felé hajló nézeteivel.) Az irányzat jelentősen hatott a gazdaságtörténet későbbi szakaszaiban is, sőt mindmáig hat, és nagyban hozzájárult az úgynevezett „modern”, azaz korszerű gazdasági elképzelések, főleg pedig a gyakorlatok, így a nemzetközi gazdaság fejlődéséhez is – jóval a liberálisok smithi színre lépése előtt. Leghíresebb képviselője, Jean Baptist Colbert,¹ XIV. Lajos, „a Napkirály”² pénzügyminisztere után colbertizmusnak is nevezték az irányzatot. A hazai liberálisok a kormányzati intézkedések egyik elméleti alapjának tekintik, és ezért beszélnek elítélőleg „új merkantilista gazdaságpolitikáról”. Ezzel párhuzamosan egy másik gazdasági irányzat is kialakult a 16. században, Kálvin korában, melyet később kapitalizmusnak neveztek el,³ vagy legalábbis korai kapitalizmusnak.

De mit is értünk gazdaság alatt? Leginkább két meghatározás tűnik általánosan elfogadottnak. Az első így hangzik: „A gazdaság mindazon tevékenységek összessége, amelyek a végtelen emberi szükségleteket a véges javakkal igyekeznek egyensúlyba hozni.” Ez a „klasszikus” liberalizmussal szinte egyidős definíció vezetett előbb az ún. fejlett világban, később már szinte az egész világon a felelőtlen környezetpusztításhoz. A javak fogalmát ugyanis összekötötték állítólagos értékükkel (Smith, 1776; Dobb, 1977), mely a liberális tan értelmében a piaci árban fejeződik ki. A korlátlanul rendelkezésre álló javaknak nincsen árak, tehát értékük sem. A felfogást, miszerint a javak értéke objektíven meghatározható az előállításukra felhasznált termelési eszközök költségéből, és az árban számszerűsíthető, Marxot követve, a szocialisták is átvették (Marx, 1859; 1905). A múlt század 50-es és 60-as éveiben mind a túlnyomó többségükben a gazdasági liberalizmus tanait oktató nyugati egyetemek és főiskolák gazdasági tanszékein, mind az ún. „szocialista táboréiban” például a levegőt a korlátlanul rendelkezésre álló javak közé sorolták. E közös felfogás alapján lehetett a természetet a kapitalista országokban éppúgy, mint a szocialistákban, hathatós törvényi korlátozás nélkül rombolni.

A másik gyakori megfogalmazás szerint: „A gazdaság a társadalmi termelés rendszere, a gazdasági tevékenységek, folyamatok összessége”. Mindkét meghatározás közös vonása, hogy a gazdaságot tevékenységek, tárgyi szükségletek, termelési rendszerek, folyamatok összességének, azaz mechanikus, törvényszerű működések megjelenítőjének tekintik. Ezek képezik a gazdaság tárgyát, míg alanya az ember.

A gazdaság alanya valóban az ember, de egyben tárgya is. A gazdaság nem termelési eszközökről, folyamatokról, mutatókról, mechanizmusokról, „piaci törvényekről”

szól, hanem az emberről hármass megnyilvánulásában: akaratában, értékelésében, választásában. Ezek tárgyilagosan nem meghatározhatók, az észszerűség, értelemyszerűség (racionalizmus⁴) princípiumának, vezéreszméjének csak kis részben alárendelhetők. Nem létezik a liberálisok „homo oeconomicus”, a gazdasági ember, aki csak a legnagyobb eredményt akarja elérni a legkisebb költséggel, aki a gazdasági mechanizmusoknak, törvényeknek alávetett tárgya (Smith, 1776).

Az ember teljességében, háromsíkúságában, mint gondolkodó, érző és akarni képes teremtmény, tárgya a gazdaságnak. Matematikai képletekbe nem szorítható, viselkedésében, megnyilvánulásaiban előre nem kiszámítható. Nagy tisztelettel meghajolva a csodálatos ökonometriai modellek, a komplikált mátrixszámítások, a bonyolult és mégis oly sebezhető algoritmusok (lásd szerepüket a 2008-as válság elmélyítésében) előtt, a gazdaságtudomány nem „egzakt” tudomány. Különösen akkor nem, amikor a korábban klasszikus egzakt tudományoknak nevezettek legjobbjai tudományáguk szubjektivitására hívják fel a figyelmet, miközben több alázatra és szerénységre intik a tudomány mindenhatóságában hívő kollégáikat.⁵ Ez a követelés különösen vonatkozik a gazdaságtudomány művelőire. Emberközpontúsága miatt, a matematikai felkészültség fontosságának elismerése mellett, ismét nagyobb teret kell biztosítani a filozófiai, teológiai és pszichológiai alapoknak. Csak így kerülhetők el az egyre gyakoribb és egyre mélyebb, a hibás elméletek és azok gyakorlati alkalmazása által okozott krízisek. Ezért olyan fontos a hit és a vallás gazdaságra gyakorolt hatásával foglalkozni. Az Arisztotelész⁶ által a skolasztikán,⁷ a reformáción – azon belül is hangsúlyosan a kálvinizmuson⁸ – át a keresztény társadalmi tanításig⁹ kifejlesztett emberkép mutat utat az emberközpontú gazdasági rend kifejlesztéséhez. Az ember egyéni lény (ens individualis), közösségi lény (ens collegialis) és nyitott, transzcendens lény, azaz önmagán túllépve nyitott az e világín túlira, Istenre.

KÁLVIN ÉLETÉNEK GAZDASÁGI KÖRNYEZETE: MERKANTILIZMUS ÉS KAPITALIZMUS

E felismerés fényében térünk vissza a Kálvin életében egyre erősödő gazdasági irányzathoz, a kapitalizmushoz, melynek egysíkú, csak az egyénre összpontosító emberképe gyökeresen különbözik Kálvinétól.¹⁰ A kapitalizmus főleg abban különbözik más gazdasági irányzatoktól, hogy a termelőeszközök kivétel nélkül magántulajdonban vannak, és a gazdaságirányítás kizárólag a piac által történik. Mindkét jellemző élesen elkülöníti a kapitalizmust az e korban Franciaországban uralkodó merkantilizmustól, ahol a termelőeszközök nagyrészt maga a király, illetve „kegyelmének” köszönhetően az udvaroncok kezében voltak. A gazdaságirányítás pedig a király miniszterei útján, központilag történt. A számukban egyre növekvő és jelentőségükben gyorsan gyarapodó manufaktúrák, melyekből majd idővel kinőnek a tőkés nagyvállalatok, állami tulajdont képeztek.

A kapitalista gazdálkodás célja, egyben a piac irányító, vezérlő mozzanata a nyereség, mely az egyes tőkéseké, és nem az uralkodóé, az államé. Ezek a fő jellemzők a kapitalizmust a későbbi gazdasági irányzatoktól, így például a szocializmustól megkül-

lönbötetik. Ebben a gazdasági környezetben élt Kálvin János;¹¹ hazájában, Franciaországban a merkantilizmus uralkodott. Kálvin I. Ferenc királyt¹² nemcsak elismerte uralkodójának, de kegyeit kereste, hogy megismertethesse vele és legbefolyásosabb udvaroncáival az általa középpontba állított eredeti Szentírás-beli tanokat. Azt remélte, hogy így meg tudja győzni uralkodóját arról, hogy igazságtalanul üldözik ezeket a tanokat és követőiket (vö. Huszár, 2011), és a reformáció nem irányul a hatalma és az egyház megdöntésére. Kálvin ezért nagy műve, az *Institutio Christianae religionis*¹³ első bázeli kiadását felkent királynak ajánlotta. Törekvése kudarcba fulladt, a király haragját nem tudta lecsillapítani, és menekülnie kellett.

Kálvin Párizsból Lyonon át Genf érintésével Strasbourgba igyekezett. Genfben 1536-ban Guillaume Farel¹⁴ hosszasan kérlelte a maradásra, sőt átokkal is fenyegette, ha igaz tanainak hirdetését megtagadja a genfi polgároktól, és nem segít a város életét ebben a szellemben megszervezni. Genfben előzőleg sikerült lerázni a Savoyai herceg uralmát, a püspököt elüldözték, és a gazdag polgárság vette kezébe a város irányítását. Gazdasági téren immár minden tulajdon az ő kezükbe került, és természetesen az ebből származó jelentős haszon is. Tudtukon kívül ők valósították meg először, laboratóriumi tisztasággal, a kapitalizmust.

Valójában éppen ezek a gazdasági okok álltak korábbi uraik elleni lázadásuk hátterében, és nem a reformáció tanaiért való bátor kiállás; csupán annak külsőségeit vették fel. Genfben tehát megvalósultak a kapitalista fejlődés feltételei, de nem valósultak meg az egyházszervezetnek a reformáció tanítására történő felépítése. Farel ehhez kérte Kálvin segítségét. Genfi tartózkodása kudarcba fulladt,¹⁵ a derék genfi polgárok – legalábbis a hangadók – megelégedtek a reformáció nevében kivívott teljes függetlenségükkel és az így megszerzett jelentős gazdasági előnyökkel, de nem kértek Kálvinnak a reformációból fakadó szigorú egyházszervezeti intézkedéseiből.

KÁLVIN GYAKORLATIAS, GAZDASÁGI VONATKOZÁSÚ TANÁCSAI

Elűzetése után 1541-ben Kálvin, most már az egész város kérésére, végleg visszatért Genfbe.¹⁶ A város prédikátoraként, az általa életre hívott tanácskozó és döntéshozó testületek közreműködésével, meghatározó hatáskörrel bírt nemcsak vallási, de világi ügyekben is.

Az általa elismert négy hivatáson belül a diakónusok foglalkoztak a betegek és szegények segítségével, és kezelték az egyházi javakat. A szegények segítése terén olyan gondolatokat fogalmazott meg, és azok gyakorlati megvalósítására buzdított, melyek ma is érvényesnek és közvetlenül hozzánk szólónak tünnek. A vádat elkerülendő, hogy nemzetgazdasági szemszögből vizsgálva Kálvin munkásságát, erőltetett szövegmagyarázó értelmezésekkel támasztanám alá a gazdaságra gyakorolt hatását, egy támadhatatlan tekintélyre hivatkozom, dr. Huszár Pál professzorra, a magyar református egyház zsinatának világi elnökére: „Köztudott róla [Kálvinról], hogy ellenezte a koldulást”. Később így folytatja: „Vitathatatlan erkölcsi tekintélyével azt igyekezett elérni Genf város magisztrátusánál, hogy az anyagiakban szűkséget szenvedőket helyzetbe hozza, munkához és tisztas jövedelemhez, emberhez méltó megélhetéshez juttassa a közös-

ség”. Milyen ismerősnek tűnnek ezek a mondatok a ma Magyarországon! De még meglepőbb a folytatás: „Szorgalmazta például, hogy a város akár hitellel is segítse talpra állásukat, tisztes vállalkozás megindításához, esetleg újrakezdéshez teremtsen lehetőséget számukra” (Huszár, 2011).

Ezen a ponton szinte már feleslegesnek tűnhet a további vizsgálódás arról, hogy van-e, és amennyiben igen, akkor miben nyilvánul meg a kálvinizmus befolyása a „modern” gazdaságra. Mintha a magyar kormány gazdaságpolitikai programja csengene vissza: segély helyett munkát (közmunka) és tisztes jövedelmet, emberhez méltó megélhetést, vállalkozás megindításához hitelt nyújt, mint azt Kálvin követelte majd 500 évvel ezelőtt.¹⁷ A kormány természetesen az ökumené szellemében tevékenykedik, de gazdasági és társadalmpolitikai vezérelve, mely a munkaalapú társadalmat kívánja létrehozni, nagyon is kálvini ihletésű!

Az előző gondolatok korszerűsége meglepő lehet, az azonban nem, hogy Kálvin behatóan és részletesen foglalkozik a hitelkamatok kérdésével is. Ő, aki felszólított a Bibliához való visszatérésre, és csak azt ismerte el a keresztyén hit alapjául – sola Scriptura, egyedül az írás! –, a legkisebb részletekig foglalkozott az Ótestamentummal is. Isten választott népe tud a kamat pusztító hatásáról, ezért tiltott a zsidók számára a kamatszedés egymás közt: „Ha te, egyik a népemből pénzt adsz kölcsönt egy szegénynek a közeledben, ne úgy segíts neki, mint valami uzsorás, nem szabad rá kamatot róni” (2Móz 22,25). Mózes e parancsot más helyen is megerősíti: „A te atyádfiától ne végy kamatot: se pénznek, se eleségnek kamatját, se semmi egyébnek kamatját, a mit szokás adni” (5Móz 23,19). Ez azonban nem vonatkozik más népek tagjaira: „Az idegentől vehetsz kamatot, de a te atyádfiától ne végy kamatot, hogy megáldjon téged az Úr a Te Istened” (5Móz 23,20). A kamatszedés tilalma hatalmi elv: nem pusztán arról van szó, hogy a kamat által ne lehessen sanyargatni a szegényeket, rászorulókat, de ne jöhessen létre a pénz (Mammon) uralma sem.¹⁸ Ez a több mint három évezrede felismert, napjainkban is fenyegető veszély különösen időszerűen hangzik!¹⁹ Mivel a kamat hatalomhoz juttat, az Ószövetség népének tagjai, vallási előírásuk (a halákha) szerint, kötelesek kamatra kölcsönt adni más népeknek, hogy uralkodhassanak rajtuk, és ne azok uralkodjanak őrajtuk. „Mert az Úr, a te Istened megáld téged, a miképpen megmondotta néked; és sok népnek adsz zálogos kölcsönt, te pedig nem kérsz kölcsönt, és sok népen fogsz uralkodni, és terajtd nem uralkodnak” (5Móz 15,6).

Izrael számára ez vallási törvény (micva), amelynek nemteljesítése isteni átkot von maga után, és nem elsők lesznek, hanem utolsók. „Ha pedig nem hallgatsz az Úrnak, a te Istenednek szavára... reád jönnek... átkok” (5Móz 28,15). A folytatás így hangzik: „A jövevény, aki közötted van, feljebb-feljebb emelkedik feletted, te pedig alább-alább szállsz. Ő fog néked kölcsönt adni, és nem te kölcsönzöl néki; ő fej lesz, te pedig fark lesz” (5Móz 28,43–44). A kamatszedés tilalmához egy további, igen bölcs parancs párosult, a sabbát évében történő elengedése,²⁰ vagyis az addig felgyülemlett adósságokat minden hetedik évben el kellett engedni.²¹ Ha nem is teljes mértékében, legalább részlegesen útmutatást adhatna ez a szabályozás napjaink némely égető problémájára, gondoljunk csak az ún. svájcifrank-alapú, az ügyfeleket súlyosan megkárosító „hitelkonstrukcióra”.

A TISZTESSÉGES KAMAT KÁLVIN FELFOGÁSÁBAN
ÉS AZ „ARANY BANKSZABÁLY”

Kálvin, az Ótestamentum legelismertebb tudósa ezeket a mózesi parancsokat nem tudta és nem is akarta magáévá tenni. Az Izrael számára kötelező törvények nem voltak alkalmazhatóak a 16. századra, a merkantilizmus korára a genfi körülmények között, ahol egyre inkább teljesen a kapitalista rendszer uralkodott. Kálvin hatalmas bibliai és teológiai felkészültségével különbséget tudott tenni a valódi isteni kinyilatkoztatás, mint amilyen a Tízparancsolat, a bibliai próféták írásaiban megjelenő isteni sugallatok és a korhoz szóló, általános igazságokat tartalmazó, de a változó időkben nem minden részletükben követendő útmutatások között. Ezek közé tartozott a kamattanítás mellett a más nemzetek feletti uralkodás is, mely az adott időszakbeli válasz volt az Izraelt fenyegető veszélyre az erősebb népek gyűrűjében. Kálvin tehát ezekben az esetekben az Újtestamentumban, Jézus tanításában ismerte fel Isten szavát. A talentumokról szóló példabeszédet nemcsak úgy értelmezte, mint a parancsot, hogy Istentől kapott talentumainkkal – tehetségünkkel, adottságainkkal, képességeinkkel – kötelességünk jól sáfárkodni, és azokról majdan számot adni. Az átvitt értelem mellett szó szerint követte az Úr Jézus Krisztus szavait. Így, ellentétben az Ószövetség részleges kamattilalmával, Kálvin azt bizonyos körülmények és keretek között megengedhetőnek tartotta. A kamat mértékét személyi kölcsönök esetében legfeljebb három, üzleti kölcsönöknél pedig öt százalékgig elfogadhatónak találta. De vajon miért éppen három, illetve öt százalékban?²²

A számmisztika jelentős szerepet játszik az Ótestamentumban: a betűk egyben számokat is jelentenek. A 3 és az 5 kiemelt helyet foglal el a számmisztikában. A 3, a „ghimel” betű többek között jelképezi az Istenség embereknek szánt adományait, továbbá az irgalmas ember adományait, melyeket az Istenség iránti szeretetből oszt ki. Matematikai nyelven szólva, jó cselekedetet jelent, mivel a három százalék sokkal alacsonyabb az akkoriban általánosan követelt kamatoknál, és méltányos ellenértéke a rendelkezésre bocsátott kölcsönnek. Az 5-ös szám, egyben a „che” betű, elsősorban nyílást jelent. Ebben az esetben azonban nem e számbetű nagy fontosságú jelképes jelentése áll az előtérben, hanem egy nagyon is e világi, a középkorban igen elterjedt gyakorlat, mely szerint az öt százalékot meghaladó kamatot felszámító tőkepenzest vagy kereskedőt jogszerűen nyilvánosan lefejezték.

Még az 1960-as évek nem egyoldalúan a liberális dogmáknak elkötelezett nyugat-európai egyetemein, pénzügytanórán tanították, hogy a kálvini útmutatásból kifejlődött ún. „arany bankszabály” szerint a két és fél, legfeljebb három százalék az a tisztességes kamat, amit a bankok, bankárok a „jó kereskedő gondosságával eljárva” a kihelyezett kölcsönökért éves szinten felszámíthatnak. Ez a gyakorlat előbb a protestáns országok bankjaiban, majd pedig a bankvilág nagy részében elterjedt és elfogadottá vált. A szabályozás néhány országban törvényi szinten is megjelent, így Ausztriában és Németországban (Gesetzbuch, 1853; BGB, 1899).

Ezzel szemben néhány éve nagy külföldi bankok magyarországi leányvállalatainak hangos tiltakozásával volt tele a média, amikor az ellen protestáltak, hogy a nevéhez

ismét méltóvá vált, Matolcsy György vezette Magyar Nemzeti Bank nulla százalékkért bocsátott likviditást, forrást számukra hitelezési tevékenységüket serkentendő, azzal a kikötéssel, hogy „csak” 2,5%-os kamattal adhatták tovább magyar vállalatoknak. Az „arany bankszabály” tehát még korunkban is alkalmazható, nem kell hozzá más, csak átfogó pénzügypolitikai koncepció és megfelelő akarat annak megvalósítására. Ezzel szemben áll egyes Magyarországon működő külföldi pénzintézetek mérhetetlen mőhősága, amely megnyilvánult a saját hazájukban betiltott állítólagos svájcifrank-alapú „hitelkonstrukcióban”, vagy abban, hogy amikor az infláció alig nulla százalék fölött mozgott, reklámhadjárataikban még a 11,5%-os személyi kölcsönt is mint egyedülállóan „kedvező szolgáltatást” kínálták. Ma ehhez 9,7%-ért is hozzá lehet jutni, 2%-os inflációnál az ún. „arany bankszabály” 2,5%-os kamatszintjének háromszorosáért!

KÁLVIN UNIVERZÁLIS SZELLEMEK KISUGÁRZÁSA A „MODERN” VILÁG FEJLŐDÉSÉRE

Miért szállt szembe Kálvin János úgy az Ótestamentum mózesi parancsával, mint a kánonjoggal a kamatszédés kérdésében? Ő, aki az orléans-i egyetemen jobból baccalaureatust, majd licenciatust, végül pedig doktorátust szerzett, és tanulmányai során, a kor szokásának megfelelően, egyházzal foglalkozott a legbehatóbban? A kánonjogi teljes kamattilalom a skolasztika erkölctanából következik,²³ mely Augustinuson át egészen Arisztotelészig nyúlik vissza.²⁴ Ennek kamattanítása két pilléren nyugodott: egyrészt kölcsönt főleg alapvető személyi szükségletek kielégítésére vettek fel az arra rászorulókat, azaz a kölcsönt egy ínséges állapot áthidalására kérték. Mások ínségéből hasznot húzni erkölctelen cselekedet! Másrészt a kamat időkülönbséghez kötődik, márpedig az idő Isten ajándéka. Isten ajándékából nyereségre szert tenni erkölcsileg elfogadhatatlan! Kálvin jogászként nem, hittudósként pedig még kevésbé vonja kétségbe ezeket az erkölctani érveket. Ő azonban az ún. újkorban élt, Genfben, gazdag polgárok városában, ahol nagy nyereséggel kecsegtető üzletekhez szükségelt hitelek álltak az előtérben. Kálvin az ilyen üzleti célú kölcsönfelvétellel szülőhazájában, a merkantilizmus fellegrárában, a virágzó kereskedelem, azon belül is a minden eszközzel támogatott külkereskedelem országában naponta találkozott. Menekülése után pedig olyan környezetbe került, ahol a szeme láttára alakult ki a pénztökre épülő új gazdasági rendszer.

Kálvin arra a következtetésre jutott, hogy az üzleti célokra megfelelő nyereségelvárással felvett kölcsönre elfogadható a pénztöke tulajdonosának kamatot követelni. Ugyanakkor törekedett arra, hogy a gazdaság rohamos fejlődésével, azzal egy időben és általa okozott, egyre nagyobb számú szükséglet szenvedők elérhető „áron”, azaz még megfizethető kamatokkal juthassanak áthidaló kölcsönhöz. Kálvin ezért remélte elérhetőnek ilyen esetekben a legfeljebb 3%-os kamatot. Az üzleti hitelek esetében pedig az 5%-os felső határt tartotta fontosnak, követve a századokkal korábbi, középkori világi hatóságok gyakorlatát a széles körben elterjedt uzsora leküzdése érdekében (Kálvin, 1559).

A kálvini, nemcsak jogos érveket mérlegelő, de kora valóságát, az egyre erősödő polgárság elfogadható érdekeit is figyelembe vevő kamatfelfogás gazdasági és társadalmi hatása igen jelentős volt. A középkorban a kánoni kamattilalom következté-

ben keresztény ember pénzügyekkel nem foglalkozhatott, annak megszegésére súlyos büntetést szabtak ki. Ugyanakkor az uralkodók, az udvaroncok és nem utolsósorban éppen az egyház hatalmi törekvéseihez nem voltak elegendők a mégoly hatalmas bevételek sem. Egyre növekvő mértékben volt szükség hitelre. Ezért engedni kellett a világi hatóságoknak és – nem is annyira a háttérben – az egyháznak, hogy bizonyos emberek foglalkozzanak a keresztényeknek tiltott és a legszélesebb társadalmi körökben mélységesen lenézett pénzügyekkel. Ezek elsősorban arab iszlámhívők voltak, akiket a középkorban izmaelitáknak neveztek,²⁵ illetve hamarosan kivették részüket ebből az üzletágból az izraeliták is. A kölcsönügyleteket intéző zsidókra a népesség döntő része mély megvetéssel tekintett, mely általános jelenség különösen erős volt Luther korában. Erre vezethető vissza Luther Márton több, a zsidóságot elítélő megnyilvánulása.²⁶ Kálvin írásaiban ilyen megnyilatkozások nem találhatók.

Kálvin felszabadította a keresztényeket a kánoni kamattilalom alól, ezzel megnyitva az utat számukra a tőkeképzés és -befektetés, valamint a pénzügyi pályák felé. Kálvin természetesen nem ebben a távlatban gondolkodott, hanem azt hirdette: „Minden mi Égen s földön van, Isten dicsőségére van teremtve” (Kálvin, 1559). Jó lelkipásztorként azonban körültekintően törődött hívei mindennapi gondjaival is. Tudta, hogy a szellemi erőket fontos úgy a hitéletre összpontosítani, hogy kiegyensúlyozott anyagi körülmények biztosítsák az e világi zavaró befolyások elhárítását. A genfi közösségben kifejtett tevékenységének hatása a hitvilágon túl, messzi országhatárok felett más területekre is kiterjedt – így a gazdaságra.

Egy másik fontos, ezzel összefüggő terület az általa kidolgozott kormányzati rendszer. Kálvin Genfben elfogadott egyházi alkotmánya kihatott mind a vallási, mind a világi ügyek intézésére. Miközben a gazdaságra gyakorolt befolyása mindmáig vitatott, felekezeten, nemzeteken, politikai beállítottságokon, tudományos székértáborokon átívelően egyöntetű a vélemény, hogy Kálvin univerzális szelleme jelentősen hozzájárult az ún. „modern” világ fejlődéséhez, jelesen az újkori demokrácia kialakulásához (Biéler, 1959). Ez pedig nagyon is visszahatott a vitatott területre, a gazdaságra. A kapitalizmus létrejöttének, megerősödésének és nagymérvű földrajzi elterjedésének egyik fontos, de nem feltétlenül és minden esetben elengedhetetlen tényezője volt a polgári demokráciák létrejötte. Abszolutisztikus monarchiákban sokkal később és nehezebben jutott érvényre e gazdasági irányzat, mint például Oroszországban és Japánban.

Ebben az összefüggésben meg kell említeni az ellenállási jog – másként zsarnokölési elmélet – kálvini újraértelmezését. A zsarnokság elleni lázadásban „Isten törvényes elhívását” (Kálvin, 1559) látta, a gyilkosságot azonban elűzetéssel akarta megelőzni. A 16. századi németalföldi felkelés, majd a 17. századi angol forradalom vezetői és a derékhadat képező polgárság e kálvini eszmékre hivatkozva vívták meg harcukat. Nehéz feladat lenne tehát a kálvini kamatfelszabadítás, a köztársasági gondolat, a „res publica” kálvini értelmezése és az ellenállási jog gyakorlása, valamint az ott végbement fegyveres felkelések, később pedig a kapitalizmus éppen azon országokban bekövetkezett teljes térhódítása közötti összefüggéseket kétségbe vonni. A kálvinizmus maga és számos különböző, e tanokból kinövő, ezekre hivatkozó gyülekezet rövidesen meggyökerezett a nyugati félteke jelentős részén.

KÁLVIN GAZDASÁGI RENDSZEREKEN
ÉS RENDEKEN ÁTÍVELŐ HATÁSA

A kálvinizmus gyors elterjedésével együtt járt, hogy utódai különböző irányzatokat hoztak létre. Nemzetgazdasági megközelítésből azok képezik vizsgálódásunk tárgyát, melyek magukat kifejezetten Kálvin követőinek vallották, vagy reá hivatkoztak, és kétséget kizárólag hatással voltak a gazdaságra. Ide kell sorolni a puritanizmust, annak presbiteriális, szinodális formájában.²⁷ Ennek az irányynak a követői tartották, Kálvin parancsának követésében, leghatározottabban a szakadatlan gazdasági munkálkodás látható megnyilvánulási formájának, hogy „Isten dicsőségéért hálaból ki kell állni a világban” (Kálvin, 1559). E ponton megkerülhetetlen, hogy Max Weber munkásságával foglalkozzunk (Weber, 1904/1905). Weber híres tétele így foglalható össze: a protestáns etika – mely alatt elsősorban a kálvinizmust és a puritanizmust érti – e világi aszketikus megjelenésével a nyugati racionalizmust, az észbe vetett hitet olyan tartósan és mélyrehatóan befolyásolta, hogy ebből alakult ki az a vallásos, lényegében kálvinista vállalkozó polgárság, mely a kapitalista szellem hordozójává vált. Max Weber hangsúlyosan különbséget tesz a „kalandor kapitalizmus”, a spekulánsok kapitalizmusa és az erős vallási kötődésen alapuló, aszketikus, racionális üzemszert és munkaszervezetet létrehozó, a kálvini munkaethoszt követő polgári kapitalizmus között (vö. Weber, 1904/1905). Ez a különbség a legélesebben az ún. „eredeti tőkefelhalmozás” folyamatában nyilvánul meg. Weber részletesen leírja a „kalandor kapitalisták” módszereit, egészen a korai kezdetektől, történelmi és földrajzi összehasonlításban (Weber, 1904/1905). Száz év távlatából megdöbbentőek az áthallások a neoliberalizmus teljes áttörésével az 1980-as évek vége felé a pénzvilágban szinte korlátlan hatalomra szert tevő spekulánsok, „kalandor kapitalisták” ún. üzleti technikáival összehasonlítva. Ezzel szemben áll a hitében élő vállalkozó, aki saját kemény munkával, nagyfokú önmegtartóztatással elért, tisztos nyereségét újra és újra visszaforgatja a vállalkozásába, így képezvén és egyre gyarapítván a tőkéjét.

Összegezve: Kálvin és a kálvinizmus nagy hatással volt a modern gazdaság kialakulására. De ez nem korlátozható egy gazdasági rendszerre, nem lehet Kálvint, „a nagy genfi reformátort a kapitalizmus, a polgári társadalom előhírnökének, netán megalapozójának kikiáltani” (Huszár, 2011). A kálvini munkaethosz, a nagyfokú önmegtartóztatás, mely a legfontosabb alapja a tőkefelhalmozás tisztességes módjának, a közösségért való felelősségvállalás Kálvin személyes példamutatásával, a teljes kánoni kamattilalom alóli felszabadítás és ezzel a befektetési lehetőségek, valamint a pénzügyi pályák megnyitása a keresztyének előtt – mindez jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a „kalandor kapitalizmus” mellett kialakulhatott egy, a tisztességes tőkeképzést, racionális üzem- és munkaszervezést megvalósító új gazdasági irányzat.

Kálvin hatása azonban még jóval később is kézzelfogható az új gazdasági rendek létrejöttében. 385 évvel Kálvin halála után a Német Szövetségi Köztársaságban hivatalosan bevezették a szociális piacgazdaságot. Alfred Müller-Armack korszakalkotó műve (Müller-Armack, 1946) adta meg a háború után a német gazdaság alapját és irányát. Müller-Armack – akit a szerző atyai jóbarátként tisztelhetett – felmenői reformátusok voltak, de a bismarcki kényszeregyesítés²⁸ után evangélikusokká nyilvánították őket. A kálvini eredet

ugyanakkor élénken élt tovább a családban, és Müller-Armack e hagyomány jegyében dolgozta ki elméletét, melyet, ezzel egyáltalán nem ellentétben, ökumenikus szellemben vetett papírra.²⁹ A szociális piacgazdaság sikeres ötvözete a kálvini munkaethosznak és társadalomszemléletnek, az ún. evangélikus szociális etikának – mely részben szintén kálvini gyökereű –, valamint a korábban katolikus szociális tanításnak nevezett tanrendszernek, melyet ma már keresztény társadalmi tanításként ismerünk az ökumené jegyében. A szociális piacgazdaság a gazdaságtörténet legsikeresebb gazdasági rendje (nem rendszere) (Bethlen, 1978; 2005; 2012). E rend bevezetését hirdette meg az 1990-es választásokon győztes MDF, de a kormánykoalíció mégis meghajolt az IMF diktátuma előtt, és valójában a követelt sokterápiát alkalmazta.³⁰ Az első Orbán-kormány már a szociális piacgazdaság rendjét tekintette iránymutatónak. A 2010-es választási győzelem után pedig, következetesen erre építve, de azt mégis meghaladva, a Matolcsy György nevével fémjelzett társadalmi és gazdasági irányítást alkalmazza.³¹ A szerző ezt nem „unortodox”-nak nevezi, hanem mint önálló irányzatot, „új szolidáris gazdasági rend”-nek, melynek gazdaság- és szociálpolitikai intézkedései nem kis részben Kálvin-ihletésűek (Bethlen, 2010; 2014).

500 év távlatából a Kálvin tanaival való foglalkozás azt üzeni korunknak, hogy a gazdaság csak egy szelete az e világi életnek – és még csak nem is a legfontosabb szelete –, mint ahogy azt az ún. „konzumtársadalom” hamis prófétái hirdetik. A nevelés és oktatás,³² a demokratikus társadalomszervezés, a közéletben való részvétel és felelősségvállalás, a szociális elkötelezettség a rászorulóknak megsegítésében (a diakónia) mind olyan területek, melyek a gazdaságra gyakorolt, mindmáig tartó hatása mellett, Kálvin tanaiban hangsúlyozottan jelennek meg.

JEGYZETEK

- ¹ Jean-Baptiste Colbert (1619–1683), XIV. Lajos pénzügyminisztere, a merkantilizmus legkiemelkedőbb egyénisége.
- ² XIV. Lajos (Louis Quatorze), „a Napkirály” (Le Roi du Soleil) 1643-tól 1715-ig tartó, hosszú uralkodása az abszolutizmus csúcspontját jelentette.
- ³ Louis Blanc (1811–1882) és Karl Rodbertus (1805–1875), Marx becsmérő besorolásában mindketten „utópista szocialisták”, egymástól függetlenül nevezték el 1850-ben, illetve 1854-ben a liberális gazdasági rendszert kapitalizmusnak.
- ⁴ A racionalizmus, melyet természetjognak is neveznek, hatalmas irodalmából ebben az összefüggésben lásd Locke, 1689.
- ⁵ Ezzel a kérdéssel behatóan foglalkozott mások mellett Werner Heisenberg (1901–1976), Nobel-díjas fizikus és Carl Friedrich Freiherr von Weizsäcker (1912–2007) atomfizikus, az összefüggéseket kutatták a filozófia és az ún. „egzakt” tudományok között.
- ⁶ Arisztotelész (i. e. 384–322) Istenre mint a „tisztá gondolatra” tekint, aki a világ mozdítója. Nagy hatással volt a középkori skolasztikára.
- ⁷ A középkori 11–14. század filozofikus hittudománya, mely főleg Arisztotelészre és az egyházatyákra építve kidolgozta a keresztény perszonalizmust.
- ⁸ Kálvin is az embert háromsíkútságában szemlélte, és egyéni léte és Istenre irányuló teremtettsége mellett Luthernél sokkal nagyobb mértékben foglalkozott közösségre hivatottságával.
- ⁹ A keresztény társadalmi tanítás, korában katolikus szociális tanítás, fő pillérei: a Biblia, az egyházatyák tanítása, a középkori skolasztika, a pápai szociális enciklikák mellett egyre inkább az egyetemes kereszténység társadalommal foglalkozó szellemi kincsesára.

- ¹⁰ A skót morálfilozófia az egoizmust pozitívan értékelte, mint a társadalmi fejlődés meghatározó erejét.
- ¹¹ Kálvin János (1509–1564) Franciaországban, Noyonban Jean Cauvinként látta meg a napvilágot, nevét latinizálta. A reformáció tanainak hirdetése miatt 1535-ben menekülnie kellett hazájából.
- ¹² I. Ferenc francia király 1515-től 1547-ig való uralkodása idején kíméletlenül üldözte a reformáció hirdetőit és követőit.
- ¹³ Kálvin többszörösen bővített fő művének első változata.
- ¹⁴ Guillaume Farelnek (1489–1565) menekülnie kellett Franciaországból a reformáció tanainak hirdetése miatt. Nyugat-Svájc reformátora lett.
- ¹⁵ Kálvin Genfből történt elűzése után, 1538-tól 1541-ig Strasbourgban munkálkodott, és részt vett az egyházszakadás megszüntetését célzó tárgyalásokon 1539-ben Frankfurtban, 1540-ben Hagenauban, ugyanez évben Wormsban, majd 1541-ben Regensburgban.
- ¹⁶ Kálvin 1541-ben a város vezetőinek kérésére visszatért Genfbe, és haláláig ott munkálkodott.
- ¹⁷ Lásd Lentner Csaba cikkeit és előadásait, aki részt vett mind a 2010-es kormányprogramot, mind a Magyar Nemzeti Bank megreformálását – azaz az eredeti gróf Bethlen István kormányának a bank alapításakor kitűzött céljaihoz való visszatérést a több mint 40 évig tartó kommunista, majd az azt követő 23 év neoliberais, főleg idegen érdekeket szolgáló útvesztése után – előkészítő szellemi műhely munkájában. Lásd Lentner, 2014; 2015; 2017.
- ¹⁸ Mózes könyveiben az isteni parancsok mellett megjelenő intelmek részben korához szólnak, részben időtállóak.
- ¹⁹ Az Ószövetség főbűnnek tekintette Mammon istenítését. Mózes az aranyborjút szétzúztatja, a törmelkeket alkotóival és imádoival megeteti, akik így hatalmas bűnükért kínhalállal lakoltak. „Felvilágosult korunkban” Mammon (a pénz) imádata újra elterjedt.
- ²⁰ Minden hetedik év végén el kellett engedni a felgyülemllett tartozásokat, lásd 5Móz 15,1–3.
- ²¹ Ezen túl a jubileumi, minden ötvenedik évben mindenki visszakapta földterületét, telkét, melyet (kamatmentes!) hitelért biztosítékként adott.
- ²² Az óhéber nyelvben egyes betűk, így számok isteni jelentés hordozói.
- ²³ A középkor meghatározó keresztény, a filozófiára épülő tanrendszere.
- ²⁴ Ez a kamattan visszanyúluk az arisztotelési felfogáshoz, melyet Szent Ágoston (Augustinus) (354–430), Hippo püspöke, egyházatya osztott megállapításában: „A pénz nem rendelkezik nemi jelekkel, ezért nem fialhat”.
- ²⁵ Ábrahám (Kr. e. 2. évezred) Hágártól, felesége, Sára szolgálójától született gyermeke, azaz Ábrahám első, de nem törvényes fia. Nevéből ered az iszlám követői meghatározás.
- ²⁶ Az iszlám kamattörvényei hasonlóan szigorúak, mint az izraelitáké: „Akik azonban visszatérnek az uzsora habzsolásához, azoknak tűz lesz az osztályrészük, és benne égnek örökké” (Korán 2: 275-276). Ez a parancs az idegenekre nem vonatkozott.
- ²⁷ Az anglikán egyházat eredetileg megtisztítani akaró presbiteriális, szinodális szervezetségben működő, a kálvini tanokat kemény szigorral gyakorolva, Amerikában a legerősebb protestáns irányzattá vált.
- ²⁸ Otto von Bismarck (1815–1898) birodalmi kancellár a „Kulturkampf” keretében kíméletlenül lépett fel a katolikus egyház ellen. A protestánsokat erősítendő a katolikusokkal szemben, az 1817-es porosz mintára 1886-ban kierőszkolta a lutheri evangélikus egyház és kálvini református egyház „egyesítését” Németországban.
- ²⁹ Kevésbé ismert Kálvin ökumenikus fáradozása mind az egyházszakadás megszüntetéséért, mind később a protestáns egység megeremtéséért, lásd 16-os lábjegyzet.
- ³⁰ A szerző mint kijelölt pénzügyminiszter ezért a kormányalakítást megelőző „pálfordulásért” végül nem vállalta a megbízatást.
- ³¹ Nyugati elemzők 2010-ben azt jóslták, hogy a magyar gazdaság hamarabb „bedől”, mint a görög. Mint oly sokszor, ez a helyzetmegítélés is tévesnek bizonyult az új magyar gazdaságpolitikának köszönhetően.
- ³² A századokon át világméretben is példamutató magyar református kollégiumi rendszer mint nemzetmegtartó elem az egyik máig látható eredménye a kálvini tanok Magyarországra gyakorolt felbecsülhetetlen értékű hatásának.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bethlen, Stephan Graf (1978): Soziale Marktwirtschaft – Garant eine sichere Zukunft. *Politische Studien*, Bd. 241/242.
- Bethlen, Stephan Graf (2005): Streben nach sozialem Ausgleich. *Deutschland Magazin*, Bd. 3.
- Bethlen, Comte Stefan von (2010): La Nouvelle Ordre Economique Sociale. In: *Europa – Revue de géopolitique*. Paris.
- Bethlen, Stephan Graf (2012): Der Liberale Mythos vom freien Markt. *PanEuropa Deutschland*, Jg. 35, No. 4.
- Bethlen, Comte Stefan von (2014): *Die Neue Solidarische Wirtschaftsordnung*. München.
- BGB (1899): *Bürgerliches Gesetzbuch*. Berlin.
- Biéler, André (1959): *La pensée économique et social de Calvin*. Librairie de l'Université, Genf.
- Bodin, Jean (1756): *Les six livres de la République*. Paris. Magyarul megjelent: Jean Bodin (1988): *Az államról*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Dobb, Maurice (1977): *Wert- und Verteilungstheorien seit Adam Smith*. Taschenbuch, Frankfurt.
- Gesetzbuch (1853): *Allgemeines österreichisches bürgerliches Gesetzbuch*. Aus der kaiserl. königl. Hof- und Staatsdruckerei, Wien.
- Huszár Pál (2011): *Kálvin János tanításaiból. Előadások a nagy genfi reformátor írása foglalt gondolatairól*. PRTA, Pápa.
- Kálvin János (1559): *Institutio Christianae religionis*. Genf.
- Lentner, Csaba (2014): Unorthodox Hungarian Public Finances in Academic Background and International Comparison. *Bulletin of the Kyiv National University of Technology and Design*, Vol. 79, No. 5, 168–180.
- Lentner, Csaba (2015): The New Hungarian Public Finance System – in a Historical, Institutional and Scientific Context. *Public Finance Quarterly*, Vol. 61, No. 4.
- Lentner, Csaba (2017): Scientific Taxonomy of Hungarian Public Finances After 2010. *Civic Review*, Vol. 13, Special issue, 21–38., <https://doi.org/10.24307/psz.2017.0303>.
- Locke, John (1689): *The Two Treatises of Civil Government*. London.
- Marx, Karl (1859): *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*. Verlag von Franz Duncker, Berlin.
- Marx, Karl (1905): *Theorien über den Mehrwert*. Stuttgart.
- Müller-Armack, Alfred (1946): *Wirtschaftslenkung und Marktwirtschaft*. Hamburg.
- Smith, Adam (1776): *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London. Magyarul megjelent: Adam Smith (1959): *A nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Weber, Max (1904/1905): *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Berlin.